

Martyna
Koszała

Natura woli, wolność a konieczność

Stanowisko
Jana Dunsza Szkota na tle
koncepcji św. Augustyna,
św. Anzelma z Canterbury
i św. Tomasza z Akwinu

Wydawnictwo
Uniwersytetu Gdańskiego

Natura woli, wolność a konieczność

Stanowisko
Jana Dunsza Szkota na tle
koncepcji św. Augustyna,
św. Anzelma z Canterbury
i św. Tomasza z Akwinu

Martyna
Koszałko

Natura woli, wolność a konieczność

Stanowisko
Jana Dunsza Szkota na tle
koncepcji św. Augustyna,
św. Anzelma z Canterbury
i św. Tomasza z Akwinu

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
Gdańsk 2019

Recenzja
dr hab. Marek Gensler, prof. UŁ

Redakcja wydawnicza
Katarzyna Jopek

Projekt okładki i stron tytułowych
Karolina Zarychta

Na okładce
zdjęcie podziemnej krypty Bazyliki San Zeno Maggiore w Weronie,
fot. Martyna Koszkało

Skład i łamanie
sunny.gda.pl

Publikacja dofinansowana ze środków
Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego

Monografia została napisana w ramach projektu badawczego
finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki
(UMO-2013/09/B/HS1/01985)

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-7865-823-8

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel./fax 58 523 11 37, tel. 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
www.wyd.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: www.kiw.ug.edu.pl

Stopniowo w duszy Wokulskiego coraz wyraźniej począł się rysować jakiś zamiar; lecz im dokładniej pojmował go, im więcej odkrywał w nim zalet, tym lepiej czuł, że do wykonania brakuje mu energii, a nawet pobudki.

Wola jego była zupełnie sparaliżowana; ocucić ją mogło tylko silne wstrząśnienie.

Bolesław Prus, *Lalka*

But something may be done that we will not:
And sometimes we are devils to ourselves,
When we will tempt the frailty of our powers,
Presuming on their changeful potency...

William Shakespeare, *Troilus and Cressida*

SPIS TREŚCI

WSTĘP	11
Rozdział I	
ROZWÓJ POJĘCIA WOLI W FILOZOFII STAROŻYTNEJ	17
1.1. Uwagi metodologiczne	18
1.2. Wola i wolność w poglądach starożytnych filozofów pogańskich	22
1.2.1. Skrajny intelektualizm etyczny Sokratesa	22
1.2.2. Wola w poglądach Platona	28
1.2.2.1. Wizja duszy – <i>thymos</i> jako pierwotne pojęcie woli	29
1.2.2.2. Intelektualizm <i>versus</i> woluntaryzm u Platona	33
1.2.2.3. Cel ostateczny człowieka według Platona – intelektualistyczna czy woluntarystyczna koncepcja szczęścia?	36
1.2.3. Wola w poglądach Arystotelesa	38
1.2.3.1. Dobrowolność czynu	38
1.2.3.2. Arystotelesa koncepcja struktury duszy	41
1.2.3.3. Wola – <i>proairesis</i> czy <i>boulēsis</i> ?	42
1.2.3.4. Cel ostateczny człowieka według Arystotelesa – eudajmonizm intelektualistyczny czy woluntarystyczny?	47
1.3. Wola w poglądach św. Augustyna	49
1.3.1. Św. Augustyn w kontekście późnej filozofii starożytnej	49
1.3.2. Nowa antropologia i nowa wizja duszy ludzkiej – intelekt, wola, pamięć	59
1.3.3. Natura woli według św. Augustyna	63
1.3.3.1. Chcenie	64
1.3.3.2. Sprawczość i konflikt pragnień	65
1.3.3.3. Odpowiedzialność i autodeterminacja woli	69
1.3.3.4. Wola a intelekt i namiętności	71
1.3.3.5. <i>Unde malum?</i>	75
1.3.3.6. Szczęście	82
1.4. Podsumowanie	86

Rozdział II	
METAFIZYCZNE WARUNKI WOLNOŚCI	89
2.1. Kontyngencja a wolność	90
2.1.1. Przyczyna i rodzaje kontyngencji	95
2.1.2. Wola człowieka a wola Boga wobec aktów, przedmiotów i skutków	101
2.1.3. Wola człowieka a wola Boga w działaniu synchronicznym i diachronicznym	105
2.2. Konieczność a wolność	126
2.2.1. Konieczność bezwzględna aktu samozwrotnej miłości Boga	127
2.2.2. Pragnienie celu ostatecznego	137
2.2.2.1. Konieczność pragnienia celu ostatecznego – stanowisko Tomasza z Akwinu	138
2.2.2.2. Niekonieczność pragnienia celu ostatecznego – argumentacja Szkota	141
2.2.2.2.1. Niekonieczność pragnienia celu ostatecznego w wizji uszczęśliwiającej	158
2.2.2.2.2. Natura wolności zbawionych	172
2.2.2.3. Wola w odniesieniu do celu i środków	181
2.2.3. To, co wolne, a to, co naturalne	183
2.2.4. (Nie)konieczność miłowania rzeczy przez Boga	188
2.3. Podsumowanie	197
Rozdział III	
WOLA A ROZUMNOŚĆ	201
3.1. Skłonności woli – pragnienie szczęścia i pragnienie sprawiedliwości	202
3.1.1. <i>Affectiones</i> woli – inspiracje Anzelmiańskie	203
3.1.2. Skłonności woli – koncepcja Jana Dunsza Szkota	207
3.1.2.1. Inklinacje woli a upadek aniołów	227
3.1.2.2. Zło	250
3.1.2.2.1. Przyczyna zła moralnego	252
3.1.2.2.2. Czy wola może pragnąć czegoś <i>ex malitia</i> ?	258
3.2. Wola jako władza rozumna i aktywna	266
3.2.1. Wola jako <i>potentia rationalis</i>	267
3.2.2. Zdolność woli do autodeterminacji. Indeterminizm	271
3.2.2.1. Dlaczego wola chce danej rzeczy, a nie innej?	280
3.3. Wola i intelekt	282
3.3.1. Współdziałanie woli i intelektu w akcie chcenia	283

Spis treści

3.3.1.1. Wola jako przyczyna częściowa i zasadnicza aktu chcenia	288
3.3.2. Problem akrazji	301
3.4. Wola Boga a rozumność prawa naturalnego – ugruntowanie norm moralnych	308
3.4.1. Prawo naturalne	309
3.4.1.1. Dyspensa od prawa naturalnego	313
3.4.1.2. Warunki możliwości zmiany norm moralnych – kontyngencja, natura prawodawcy, wola Boga	317
3.4.2. Natura rzeczy a normatywność	323
3.5. Podsumowanie	336
ZAKOŃCZENIE	339
SUMMARY	349
WYKAZ SKRÓTÓW	359
BIBLIOGRAFIA	361
Teksty źródłowe	361
Opracowania	366
INDEKS OSÓB	379

WSTĘP

Przedmiotem niniejszej pracy jest szeroko pojęte zagadnienie woli w filozofii Jana Dunska Szkota. W celu analizy podzielono je na szereg szczegółowych problemów, takich jak istota wolności woli, racjonalność woli, ontologiczne warunki możliwości wolności, a także relacja woli do intelektu, woli do skłonności woli, woli Boga do woli człowieka oraz woli do szczęścia. Motywem podjęcia badań nad problematyką wolnej woli w pismach Szkota była nieustanna dyskusja tocząca się wśród historyków filozofii broniących odmiennych interpretacji tego aspektu jego poglądów. Z jednej strony Szkot bywa uznawany za mocnego woluntarystę i irracjonalistę, z drugiej przypisuje mu się stanowiska bardziej umiarkowane. Zdarza się, że historycy filozofii (wśród nich Tobias Hoffmann) same kategorie woluntaryzmu i intelektualizmu kwestionują jako nieprzydatne do rzetelnego opisu poglądów danego filozofa, ciągle pojawiają się one jednak w ich opracowaniach. Wśród polskich mediewistów elementy woluntarystyczne dostrzegał w poglądach Szkota Stefan Swieżawski, analizując relację woli do intelektu, natomiast Edward Iwo Zieliński, podejmując refleksję nad relacją prawa naturalnego do Bożych przykazań, unikał kategorii woluntaryzmu i intelektualizmu w odniesieniu do myśli Dunska. Szkota uważają za dość mocnego woluntarystę tacy historycy filozofii, jak Anthony Quinton, Jan Legowicz, Władysław Tatarkiewicz i Jerzy Gałkowski, a we współcześnie toczącej się dyskusji również Thomas Williams; osłabiają to stanowisko Mary Beth Ingham i Allan B. Wolter, odżegnuje się od niego Antonie Vos, natomiast Richard Cross przypisuje Szkotowi woluntaryzm jedynie w odniesieniu do koncepcji wolnej woli¹. W niniejszej pracy stawiam

¹ Stan badań w tej materii w literaturze zarówno polskiej, jak i obcojęzycznej przedstawiłam w artykule (M. Koszkało, *Woluntaryzm i intelektualizm w etyce Jana Dunska Szkota*, „Przegląd Filozoficzny. Nowa Seria” 2012, nr 3, s. 441–447).

między innymi hipotezę, że historycy, przypisując Szkotowi woluntaryzm, częstokroć używają tego terminu w odmiennych znaczeniach. Proponuję odróżnić i dookreślić różne typy woluntaryzmu – psychologiczny, teologiczny i kauzalny – aby w ich ramach scharakteryzować poglądy Szkota. Opowiadam się za stanowiskiem, że właściwą interpretację teorii woli u Szkota należy przedstawić na tle jego koncepcji synchronicznej kontyngencji, której tezy istotnie wpływają na jego rozumienie aktów woli (zarówno nieskończonej, jak i stworzonej) oraz koncepcję prawa naturalnego.

Książka powstała w oparciu o analizę tekstów samego Jana Dunsza Szkota, przede wszystkim wydanych krytycznie: *Lectura (editio vaticana)*, *Ordinatio (editio vaticana)*, *Reportatio I-A* (ed. J.R. Söder), *Quaestiones super libros Metaphysicorum Aristotelis* (St. Bonaventure University), *Commentary on the De anima* (St. Bonaventure University), *Quodlibetum* q. 16 (eds. T.B. Noone, H.F. Roberts), *Collationes Oxoniense* (eds. G. Alliney, M. Fedeli), oraz literatury przedmiotu. Niekiedy, zwłaszcza gdy stanowisko Szkota nie jest jasne, odwoływałam się również do tekstów niewydanych krytycznie. Duns nie przedstawił swoich poglądów dotyczących woli jedynie w ramach wydzielonej grupy *quaestiones*, analiza wielu dzieł była zatem konieczna. Miała ona na celu wskazanie głównych motywów, którymi kierował się on przy formułowaniu swej koncepcji woli, a co za tym idzie – przedstawienie syntetycznej teorii istoty woli i wolnego działania w jego systemie. Praca ma charakter historyczny, nie zaś przedmiotowy, toteż zasadniczo nie dokonuję w niej oceny poglądów Szkota. Analizując kontekst, w którym tworzył (potępienia paryskie), koncentruję się na poglądach filozofów, którzy wpłynęli na kształtowanie się myśli Doktora Subtelnego – przede wszystkim Arystotelesa, św. Augustyna, św. Anzelma z Canterbury i św. Tomasza z Akwinu, zdając sobie sprawę z tego, że nie był to wpływ jedyny. Poglądy każdego z tych autorów mogłyby stać się przedmiotem osobnej monografii, należy zatem podkreślić, że w zakresie, w jakim zostały tu zanalizowane, stanowią jedynie tło dla ukazania stanowiska Doktora Subtelnego. Jednocześnie trzeba zauważyć, że są one często przedstawiane przez pryzmat interpretacji Szkota, a zatem tego, w jaki sposób on je rozumiał i z nimi dyskutował – przy czym nie należy sądzić, że jest to zawsze wykładnia zgodna z aktualną wiedzą historyczno-filozoficzną.

Zaprezentowane w rozdziale pierwszym tło historyczne ma za zadanie ukazać rozwój pojęcia woli i stanowi jedynie wstęp do dalszych części

pracy. Zwieńczeniem rozwoju tego pojęcia w chrześcijańskiej starożytności jest myśl św. Augustyna, którego analizy stanowią częsty punkt odniesienia i inspirację dla wielu poglądów Szkota, zwłaszcza w ramach woluntaryzmu psychologicznego i kauzalnego. Koncepcji woli św. Augustyna poświęcam obok stanowiska Szkota najwięcej miejsca, ponieważ jego poglądy odegrały decydującą rolę w kształtowaniu dyskusji nad wolną wolą wśród myślicieli średniowiecznych. Święty Anzelm z Canterbury obecny jest w tej monografii jako inspirator Szkotowej koncepcji skłonności w woli (*affectiones*), a św. Tomasz z Akwinu jako jeden z antagonyistów Doktora Subtelnego. Poglądy św. Tomasza stanowiły dla Szkota bezpośredni punkt odniesienia, szczególnie w dyskusji nad problemem doskonałości woli oraz koniecznego pragnienia celu ostatecznego. Zarówno Akwinata, jak i Szkot reprezentują stanowiska umiarkowane w dyskusji poświęconej relacji woli do intelektu. Stanowiska te istotnie się jednak różnią, a ich skontrastowanie pozwoliło uwyraźnić specyfikę poglądów Dunsza Szkota.

Komentarza wymaga użyty przeze mnie w tytule książki termin „natura woli”. Z punktu widzenia doktryny Szkota jego stosowanie może wydawać się nadużyciem, Szkot często przeciwstawia sobie bowiem naturę i wolę jako dwie zasady, z których jedna działa deterministycznie, a druga indeterministycznie. Mając to na uwadze, używam określenia „natura woli” w znaczeniu „istota woli” i „stały sposób działania woli”, który zgodnie z terminologią Szkota nie jest naturalny w tym sensie, że nie jest zdeterminowany wobec danego chcenia czy skutku. Można jednak w wyniku analiz filozoficznych wyróżnić zestaw cech charakterystycznych dla działania woli czy dookreślić jej wewnętrzną strukturę, opisując w ten sposób jej naturę – i w tym znaczeniu użyłam tego terminu w tytule.

Książka ta nawiązuje z jednej strony do toczącej się obecnie w światowej literaturze przedmiotu dyskusji poświęconej etyce Jana Dunsza Szkota (Tobias Hoffmann, Thomas Williams, Antonie Vos, Richard Cross, Allan B. Wolter, Mary Beth Ingham, Oleg V. Bychkov, Stephen D. Dumont, Simo Knuuttila, Hannes Möhle, Thomas M. Osborne, Jeffrey Steele), z drugiej do opracowań polskich historyków (Jerzy Gałkowski, Stefan Swieżawski, Edward Iwo Zieliński, Monika Michałowska). Głównym motywem podjęcia się przeze mnie opracowania problematyki woli w etyce Szkota było pragnienie pogłębionego zrozumienia niuansów jego myśli i wzbogacenia polskiej literatury filozoficznej, o ile bowiem myśl Tomasza z Akwinu doczekała się w Polsce wielu opracowań, a nawet

systematycznego rozwinięcia, o tyle poglądy Szkota pozostają znane jedynie wąskiemu gronu specjalistów. Pionierską pracę poświęconą etyce Szkota i zawierającą wiele cennych interpretacji napisał Gałkowski², od jej wydania minęło już jednak dwadzieścia pięć lat i w świetle powyższych uwag wydaje się, że warto ponownie zająć się tym tematem. Innym ważnym powodem napisania niniejszej monografii była również większa niż jeszcze parę lat temu dostępność tekstów Szkota w wydaniu krytycznym. Dobiegła końca edycja watykańska pism teologicznych Doktora Subtelnego, ukazały się również dzieła filozoficzne wydane krytycznie przez Franciscan Institute w Stanach Zjednoczonych.

Opracowanie poglądów jednego z najświetniejszych umysłów średniowiecza jest również ważne dla zrozumienia polskiej etyki średniowiecznej, która nawiązywała do poglądów Szkota.

Książka ta powstała dzięki wsparciu Narodowego Centrum Nauki, które sfinansowało mój projekt badawczy (nr umowy 2013/09/B/HS'1/01985) zatytułowany *Natura woli, wolność a konieczność. Analiza stanowiska Jana Dunsza Szkota na tle poglądów św. Augustyna, św. Anzelma z Canterbury i św. Tomasza z Akwinu*, realizowany w latach 2014–2018. Dziękuję za wszelkie uwagi anonimowym recenzentom projektu. Zgodnie z sugestią jednego z nich w monografii uwzględniłam również analizy dotyczące poglądów Szkota na naturę woli zawarte w jego komentarzu do *De anima*.

Fragmenty moich badań przedstawiałam na różnych konferencjach i spotkaniach naukowych, takich jak *9th Annual International Conference on Philosophy* w Atenach (2014), *Ogólnopolska konferencja naukowa „O mocy Boga”* na Uniwersytecie Gdańskim (2014), *Wykłady otwarte im. J. Bocheńskiego* w Krakowie (2015), *Natura woli* na Uniwersytecie Gdańskim (2016), *Ogólnopolska konferencja naukowa „Z powrotem do Arystotelesa”* na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu (2016), międzynarodowa konferencja *What is Good? Contemporary Debates in Moral Philosophy* w Weronie (2016), *Źródła filozofii europejskiej* podczas LIX Tygodnia Filozoficznego na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w Lublinie (2017) oraz międzynarodowa konferencja *Natural Law in Medieval*

² J. Gałkowski, *Wolność i wartość. Z podstawowych zagadnień etyki Jana Dunsza Szkota*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1993.

Philosophy: Traditions, Convergences and Divergences na Uniwersytecie Ate-
neum w Rzymie (2018).

Gorąco dziękuję osobom, których pomoc przyczyniła się do powstania tej monografii. Dziękuję recenzentowi wydawniczemu profesorowi Markowi Genslerowi za wiele cennych uwag redakcyjnych oraz profesor Joannie Judyckiej za motywację i wsparcie. Dziękuję również mediewistom z Catholic University of America – szczególne podziękowania należą się dwóm wybitnym szkotystom, profesorowi Timothy'emu Noone'owi i profesorowi Tobiasowi Hoffmannowi. Pobyt w tym ośrodku, sfinansowany z grantu Narodowego Centrum Nauki, pozwolił mi na sformułowanie głównych tez książki, a wspaniała biblioteka umożliwiła uzupełnienie zasobów bibliograficznych potrzebnych do realizacji projektu. Za pomoc w uzupełnieniu bibliografii dziękuję również ojcu Witoldowi Salamonowi z Komisji Szkotystycznej z Antonianum w Rzymie. Dziękuję również władzom Wydziału Nauk Społecznych za dofinansowanie wydania książki oraz pracownikom Wydawnictwa Uniwersytetu Gdańskiego, a szczególnie dyrektor Wydawnictwa pani Joannie Kamień oraz pani Katarzynie Jopek za pomoc w redakcji książki.

Pewne fragmenty niniejszej monografii opublikowałam wcześniej w postaci artykułów *Rozwój pojęcia woli w pogańskiej filozofii starożytnej. Sokrates, Platon, Arystoteles*³ oraz *Koncepcja woli według św. Augustyna – perspektywa antropologiczna*⁴. Dziękuję zatem wcześniejszym ich recenzentom za cenne sugestie.

Pragnę również wyrazić wdzięczność świętej pamięci ojcu Iwo Zielińskiemu, mojemu pierwszemu nauczycielowi filozofii średniowiecznej. Współpraca z nim pozwoliła mi odkryć subtelności analiz filozoficznych i umysłowości Jana Dunsza Szkota. Zawdzięczam mu również szereg inspiracji metodologicznych, które ukształtowały mój sposób badania poglądów Doktora Subtelnego, zgodnie z którym najważniejsze jest odkrycie motywów, jakimi kierował się dany autor zarówno w krytyce cudzych poglądów, jak i budowie własnego stanowiska.

Na koniec pragnę podziękować mojemu Mężowi Robertowi za ogromne wsparcie, cierpliwość i wnikliwość przy lekturze niniejszej pracy oraz niezwykle wartościowe uwagi merytoryczne i redakcyjne.

³ M. Koszkało, *Rozwój pojęcia woli w pogańskiej filozofii starożytnej. Sokrates, Platon, Arystoteles*, „Roczniki Filozoficzne” 2015, nr 2, s. 157–186.

⁴ *Eadem*, *Koncepcja woli według św. Augustyna – perspektywa antropologiczna*, „Roczniki Filozoficzne” 2016, nr 3, s. 5–37.

Rozdział I

ROZWÓJ POJĘCIA WOLI W FILOZOFII STAROŻYTNEJ

Gdy próbujemy scharakteryzować ludzkie działania, dostrzegamy trzy sfery, poprzez które człowiek odnosi się do świata: zawierającą różne typy poznania sferę kognitywną, sferę emocji wraz z uczuciami, afektami i nastrojami oraz sferę wolitywną, obejmującą pragnienia, wybory i skłonności. Twórcy rozmaitych koncepcji człowieka doszukiwali się w podmiocie ludzkim władz odpowiedzialnych za działania każdej z wymienionych sfer. Zanim jednak w tradycji europejskiej pojawiła się koncepcja woli rozumianej jako autonomiczna i odrębna władza duchowa zdolna do autodeterminacji, odpowiedzialna przede wszystkim za dokonywanie wyboru, ludzkie działanie próbowano wyjaśnić w sposób, który doskonale sobie radził bez odwoływania się do pojęcia woli.

Wielu historyków filozofii twierdzi, że doświadczenie wolności, nieobce Grekom, nie doprowadziło w starożytnych modelach antropologicznych do utworzenia pojęcia woli. Greckie teorie etyczne określa się mianem intelektualistycznych i nawet poglądy etyczne Arystotelesa, którego teoria dotycząca psychologii aktu moralnego była dość rozbudowana, są tak interpretowane¹. Klasyczne już dziś dzieło Albrechta Dihle'a, będące zbiorem jego wykładów wygłoszonych w ramach Sather Classical Lectures w Berkeley w 1974 roku, doszukuje się przyczyn takiego stanu rzeczy w greckiej kosmologii, w której nie było miejsca dla Boga Stworzyciela, dokonującego aktu stworzenia *ex nihilo*. Bóg Greków może wprowadzać reguły, kształtować, rządzić, ale nie przekracza porządku, który obejmuje zarówno jego samego, jak i świat. Odmiennej charakter ma natomiast kosmologia biblijna, w której stwarzanie

¹ Por. uwagi na temat Arystotelesa w: A. MacIntyre, *Trzy antagonistyczne wersje dociekań moralnych*, tłum. M. Filipczuk, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne 2009, s. 158.

rozumiane jest jako skutek mocy i woli Jahwe². Dopiero judeochrześcijańskie pojęcie Boga obdarzonego wolą stanie się inspiracją do poszukiwania takich teorii człowieka, w których wola będzie władzą odrębną od intelektu.

Porównując religię grecko-rzymską i tradycję judeochrześcijańską, Dihle zwraca uwagę, że ta druga kładzie większy nacisk na akty wolitywne niż na akty poznawcze. W opisie biblijnym relacja człowieka do Boga polega ostatecznie na zaufaniu, a nie na poznaniu Jego zamysłów, gdyż te pozostają częstokroć dla człowieka niepojęte. Jak pisze Dihle,

według Septuaginty *boulai*, czyli myśli, plany i intencje Boga, są mądre, pożyteczne, doskonałe czy – używając języka filozoficznego – w pełni racjonalne, ale pozostają daleko poza możliwościami poznawczymi człowieka. Dlatego wola jest jedynym środkiem, jakim dysponuje człowiek, by odpowiedzieć na Boże intencje wyrażone w Jego przykazaniach³.

Woluntarystyczny charakter tej relacji przeciwstawiony jest bardziej intelektualistycznym relacjom człowieka z bogami w wierzeniach Greków. Analizując kondycję ludzką przedstawioną w tragediach greckich, Dihle podkreśla, że człowiek nie może być posłuszny bogom bez właściwego zrozumienia danej sytuacji. Nieposłuszeństwo niejednokrotnie świadczy więc o ignorancji czy intelektualnym zaślepieniu tragicznego bohatera, czego fatalnych konsekwencji nie może złagodzić zwykły akt posłuszeństwa bogom⁴.

Jeśli intuicje Dihle'a są słuszne, problematyka woli należałaby obok metafizyki Księgi Wyjścia oraz zagadnienia osoby do tych problemów filozoficznych, dla których inspiracją była tradycja judeochrześcijańska.

1.1. UWAGI METODOLOGICZNE

Poszukiwanie pojęcia woli w antropologiach filozofów starożytnych wiąże się z zasadniczą trudnością – pytając o to, kto odkrył wolę⁵, musimy bo-

² A. Dihle, *The Theory of Will in Classical Antiquity*, Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press 1982, s. 4.

³ *Ibidem*, s. 17. Tłumaczenia cytatów z prac obcojęzycznych, jeśli nie jest zaznaczone inaczej, pochodzą od autorki.

⁴ *Ibidem*, s. 17–18.

⁵ Stawiając to pytanie, odnoszę się do klasycznego już artykułu Terence'a Irwina (T.H. Irwin, *Who Discovered the Will?*, „Philosophical Perspectives” 1992, no. 6, s. 453–473).

wiem założyć pewne znaczenie tego pojęcia. Czy dysponujemy jakimś powszechnie przyjmowanym pojęciem woli? Wspomniany już Dihle w swych badaniach charakteryzuje wolę jako władzę niezależną od intelektu, dzięki której jesteśmy zdolni na przykład do aktu posłuszeństwa – kładzie zatem nacisk na odrębność władz duszy i milcząco zakłada, że posłuszeństwo nie jest aktem intelektu. Prowadzi to do przyjęcia przezeń wniosku, że w starożytnej myśli pogańskiej nie występuje pojęcie woli.

Historia pojęcia woli nie jest ponadto tożsama z historią problemu wolnej woli czy wolności, który wiąże się z zagadnieniem moralnej odpowiedzialności i determinizmu. W tym rozdziale stawiam pytanie o to, w jaki sposób powstało pojęcie woli rozumianej jako władza duchowa, nie zaś o to, jak w filozofii starożytnej próbowano pogodzić wolność z przyczynowością⁶. Problemy te są ze sobą niewątpliwie związane i trudno wytyczyć między nimi ostrą granicę, celem poniższych analiz nie jest jednak ustalenie, czy stanowiska omawianych autorów należy określać mianem libertariańskich, kompatybilistycznych czy fatalistycznych.

Nawet jeśli odrzucimy koncepcje filozoficzne negujące istnienie władzy takiej jak wola (na przykład niektóre nurty współczesnego naturalizmu), nie dysponujemy pojęciem woli wspólnym dla teorii, które jej istnienie postulują. Trudno uznać, że jest to pojęcie „przedteoretyczne”, jest ono bowiem uwikłane w rozmaite teorie antropologiczne i etyczne⁷. Z tego też powodu historycy filozofii pojmujący wolę jako władzę w znacznym stopniu

⁶ Narodziny problemu wolnej woli rozumianego jako problem relacji determinizmu i wolności decyzji niektórzy wiążą z Aleksandrem z Afrodyzji, którego myśl stanowi konsekwencję rozwoju tradycji arystotelesowskiej, medioplatoników i Epikteta (zob. S. Bobzien, *The Inadvertent Conception and Late Birth of the Free-Will Problem*, „Phronesis” 1998, no. 2, s. 133–175). Współczesna dyskusja dotycząca wolnej woli sprowadza się niewątpliwie przede wszystkim do analizy relacji wolności i determinizmu – stąd pytanie o to, kto odkrył wolę, jest dla niektórych badaczy pytaniem o narodziny namysłu nad ową relacją.

⁷ Charles H. Kahn wyróżnia w całej tradycji dyskusji nad wolną wolą cztery główne pojęcia woli: teologiczne (obecne w historii filozofii od Augustyna do Akwinaty), post-kartezjańskie, post-kantowskie oraz założone w problemie relacji wolnej woli do determinizmu (zob. Ch.H. Kahn, *Discovering the Will: From Aristotle to Augustine* [w:] *The Question of “Eclecticism”: Studies in Later Greek Philosophy*, eds. J.M. Dillon, A.A. Long, Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press 1988, s. 235). Na spekulatywność pojęcia woli oraz zależność jego treści od teorii psychologicznej czy teorii działania, w ramach których jest ono formułowane, zwraca uwagę Michał Bizoń (M. Bizoń, *Metateoria historii woli. Rozważania o powstaniu i wczesnym*

niezależną od intelektu za ojca takiego pojęcia uzna Mariusza Wiktoryna⁸ lub św. Augustyna⁹, natomiast badacz przyjmujący bardziej intelektualistyczne pojęcie woli odnajdzie jego źródła w antropologii stoickiej¹⁰.

Należy zauważyć, że różnice w odpowiedziach na pytanie o to, komu przypisać odkrycie woli, zależą także od przyjętej metodologii. Historyk idei prowadzący badania nad rozwojem pojęcia woli może obrać jedną z dwóch dróg dociekań. Po pierwsze, może przyjąć pewien model woli, który potraktuje jako typ, i sprawdzić, czy odpowiada on jakiejś władzy w danej antropologii starożytnej. Wzorzec ten może być czysto teoretycznym konstruktem stworzonym przez samego historyka bądź modelem zaczerpniętym z jakiejś koncepcji antropologicznej, w której pojęcie woli wyraźnie występuje (na przykład Augustyńskiej) – w obu wypadkach taka procedura badawcza prowadzi zazwyczaj do uznania, że w starożytnych koncepcjach filozoficznych pojęcie woli nie występuje¹¹. Niektórzy badacze próbują zatem łączyć podejście teoretyczne z egzegezą tekstów – nie przyjmują żadnego wzorcowego pojęcia woli, ale rekonstruują je na podstawie analizy starożytnych pism jasno mówiących o woli, wolności woli lub wolnej woli. Dzięki temu dysponują ogólnym pojęciem woli bez konieczności opowiadania się za jakąś konkretną koncepcją. Takie podejście badawcze reprezentuje Michael Frede¹², który za charakterystyczną własność woli uznaje zapewnianie podmiotowi zdolności podejmowania działań niezależnych od jego pragnień zmysłowych. Frede podkreśla wewnętrzny i prywatny charakter takiej zdolności – zauważając, że wybór i decyzja są aktami mentalnymi prowadzącymi do podjęcia działania – jej zróżnicowanie u różnych podmiotów – czego skutkiem jest podejmowanie przez nie odmiennych decyzji w tych samych okolicznościach – oraz możliwość jej rozwoju i doskonalenia¹³. Frede uważa przy tym, że Augustyński

rozwoju pojęcia woli od V wieku przed Chr. do Maksyma Wyznawcy, „Roczniki Filozoficzne” 2017, nr 3, s. 33–51).

⁸ A. Dihle, *The Theory of Will...*, s. 117–119.

⁹ H. Arendt, *Wola*, tłum. R. Piłat, Warszawa: Czytelnik 1996, s. 126–164.

¹⁰ Wydaje się, że z tego względu Michael Frede przypisuje odkrycie woli stoikom (zob. M. Frede, *Free Will: Origins of the Notion in Ancient Thought*, Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press 2011, s. 48).

¹¹ Wniosek ten przyjmuje między innymi Giovanni Reale w swojej *Historii filozofii starożytnej*, milcząco charakteryzując wolę jako władzę obecną w antropologii chrześcijańskiej – na przykład takiej, jaką znajdujemy u św. Augustyna.

¹² M. Frede, *Free Will...*, s. 6–7.

¹³ *Ibidem*, s. 8.

MARTYNA KOSZKAŁO – pracownik Zakładu Historii Filozofii Starożytnej, Średniowiecznej i Nowożytnej w Instytucie Filozofii, Socjologii i Dziennikarstwa Uniwersytetu Gdańskiego. Interesuje się szczególnie myślą Jana Dunsza Szkota, problematyką jednostkowania bytów i zagadnieniem wolnej woli. Autorka wielu publikacji naukowych z zakresu historii filozofii starożytnej i średniowiecznej, scholastyki nowożytnej, filozofii religii i dydaktyki filozofii, w tym monografii *Indywiduum i jednostkowanie. Analiza wybranych tekstów Jana Dunsza Szkota* (Lublin 2003), a także prac translatorskich z języka łacińskiego.

„Każda polska pozycja poświęcona dziełu Doktora Subtelnego jest ważnym wkładem w rozwój historii filozofii w naszym kraju, a książka dr Martynty Koszkało stanowi wkład szczególnie wartościowy, gdyż dotyczy zagadnienia, dla którego rozwoju myśl Jana Dunsza miała niepoślednie znaczenie; jest przy tym profesjonalnie napisaną monografią zapoznającą polskiego czytelnika z aktualnym stanem badań prowadzonych nad filozofią Szkota w naukowych ośrodkach Europy i Ameryki. [...] Autorka w swych analizach demonstruje głęboką znajomość problematyki, zwracając uwagę nie tylko na różnice między rozwiązaniami przedstawianymi przez Dunsza Szkota w różnych dziełach, ale i na różnice w interpretacji jego rozwiązań wskazywane przez współczesnych badaczy. Erudycja Autorki w obu kwestiach zasługuje na najwyższe uznanie i gwarantuje, że książka stanie się obowiązkową lekturą i pozycją w bibliografii dla wszystkich polskich badaczy zajmujących się szkotyżmem lub zagadnieniem woli w średniowieczu”.

Z recenzji dr. hab. Marka Genslera, prof. UŁ

Wydawnictwo
Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-7865-823-8